

XX століття

Володимир Даниленко

УДК 821.161.2-32 09

ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ СИНДРОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МАЛІЙ ПРОЗІ 90-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

У статті аналізується постколоніальний синдром в українській малій прозі 90-х рр. XX ст. В оповіданнях Юрія Винничука, Володимира Діброви, Богдана Жолдака, Олександра Ірванця, Ярослава Лижника, Катерини Мотрич, Василя Портяка, Василя Трубая, Анатолія Шевчука відбито несприйняття українськими авторами радянських цінностей та колоніальної дійсності.

Ключові слова: постколоніальна критика, метрополія, колонія, колоніальна система, колоніальні комплекси, культурне плазування, ренегат.

Volodymyr Danylenko. The postcolonial syndrome in Ukrainian short story of the 1990s

The paper analyzes the postcolonial syndrome in Ukrainian short story of the 1990s. The stories written by Yuriy Vynnychuk, Volodymyr Dibrova, Bohdan Zholdak, Oleksandr Irvanets', Yaroslav Lyzhnyk, Kateryna Motrych, Vasyl' Portyak, Vasyl' Trubay, Anatoliy Shevchuk illustrate the authors' non-acceptance of the soviet values and colonial reality.

Key words: postcolonial criticism, metropolis, colony, colonial system, colonial complexes, cultural humiliation, renegade.

Напередодні та після розвалу Радянського Союзу висміювання радянських цінностей і колоніальних традицій поширилося і стало навіть модним в українській літературі. Сплеск сатири у співаній поезії, зокрема, у творчості Андрія Панчишина, Івана Сітарського, Едуарда Драча, Ігоря Жука, Олександра Смика, Тризубого Стаса, у поезії літгуртів Бу-Ба-Бу, "Пропала грамота", Володимира Цибулька, Леся Подерев'янського та ін.

Висміювання цінностей – старий і перевірений метод осквернення ідеалів, на яких тримається певна політична система. Піднесення сатири завжди спостерігається під час кризи суспільства. Якщо в 90-ті рр. XX ст. в Україні був наявний період сатиричного піднесення, бо в розвалі СРСР передова частина українського суспільства бачила шанс вирватися з колоніального і тоталітарного минулого, концтаборів, голодоморів, арештів, нищення національної культури, то в Росії нічого такого не було, оскільки російське суспільство бачило у розвалі радянської системи національну трагедію, вважаючи Радянський Союз модернізованою Російською імперією. Метрополія і колонія завжди по-різному реагують на розвал колоніальної системи.

У малій прозі 1990-х рр. найбільш яскраво висміювали радянську дійсність Юрій Винничук, Володимир Діброва, Богдан Жолдак, Олександр Ірванець.

У центрі оповідання Юрія Винничука "Роза Кнукельбаум" – містечкова повія, яка заробляла гроші своїм тілом у радянські часи, коли був особливий контроль за життям суспільства. Саме у її будинку відбувалося примирення, здавалося б, ідеологічно непримиренних суперників: колишнього борця за Україну Варцаба, що відбув у Сибіру п'ятнадцять років, передовиків радянського виробництва Бураченкова і Хічік'янця, начальник Бубновського й міліціонера, котрий щомісяця приходив забирати хабара від Розі Кнукельбаум. Якби Юрій

Винничук написав це оповідання років на десять раніше, то його сприйняли б за святотатство і замах на радянські ідеали. Ніби пародіюючи крилату фразу адміністратора готелю “Ленінград” Людмили Іванової під час телемости Ленінград–Бостон “Жінки говорять із жінками”, який вийшов в ефір 17 липня 1986 р.: “В СРСР сексу нема”, Юрій Винничук показує, що в СРСР був не лише секс, а й проституція, яку прикривала влада. У монолозі повії Рози Кнукельбаум це набуває комічного колориту завдяки залученню типової тогочасної риторики: “Моє ліжко мокре від поту! Я працюю, мов проклята! Ніхто в Совецькiм Союзi не працює по дванадцять годин! Одна лише Роза. А погляньте на дошку пошани. Там є Роза? Ні, там нема Рози. Зате там є Бураченков і Хічік’янец. А Рози нема. Але Бураченков і Хічік’янец бувають у Рози кожної п’ятниці. Вони так і кажуть: “Роза, ти помагаєш нам виконувати соціоб’язатільства. Без тебе, Роза, у нас був би творчеський простой”. Роза мусить працювати, щоб країна не збилася з виробничого ритму” [1, 16]. Так Юрій Винничук демонструє лицемірство радянської дійсності, яка трималася на подвійних стандартах, коли офіційно проголошувалися одні цінності, а в реальному житті система жила за іншими законами.

В оповіданні Володимира Діброви “Як ми продавали Сталіна” показано, що радянський народ насправді був не однорідним, а насильно об’єднаним, він складався з різних народів, які мали власну національну ідентичність, традиції та систему цінностей. В оповіданні зображено три різні ідентичності: радянська, українська і грузинська. У системі радянських цінностей, навіть після розвінчування Першим секретарем ЦК КПРС Микитою Хрущовим культу особи Сталіна, колишній вождь радянського народу лишався кумиром. Для радянських патріотів він був лідером, що виграв війну з Гітлером і створив супердержаву, якої боявся світ.

Герої оповідання, двоє українських хлопців, стали жертвами чуток, що грузини люблять Сталіна і готові заплатити за зібрання його творів 1500 карбованців, а це на той час було солідною сумою. Придбавши два зібрання творів Сталіна, вони летять до Грузії їх продавати. Порівнюючи ментальність українців і грузинів, один із персонажів оповідання Віктор говорить: “Всі ми – гордії та скептики, і шлях нам – униз... Ми не любимо владу, не здатні ні коритися, ні обурюватися. Грузини через те й тримаються, бо всі як один поважають Сталіна” [3, 108]. Але, як виявилось, у Грузії зібрання творів Сталіна нікому не було потрібне, і хлопці продали твори Сталіна дешевше, ніж купили в Україні.

Персонажі оповідання виявляють, що реальне життя не таке, як про нього пишуть у радянських книжках і показують у фільмах, а радянський патріотизм не надто й масове явище. Національне єднання і конкуренція народів, зігнаних до Радянського Союзу, найяскравіше виявлялися під час футбольних змагань. У потязі українські хлопці знайомляться із грузином Лері, який пригощає їх чачею і домашнім вином, а коли мова зайшла про політику, “Лері сказав, що Україну вони дуже поважають. Якось тбіліське “Динамо” набрало стільки ж очок, як і “Спартак”, хоч і забило більше голів, але “Спартак” іще мав зустрітись з київським “Динамо”. Киянам уже було байдуже, але вони грали завзято, а Рудаков узяв навіть одинадцятиметрового. Київське “Динамо” виграло, тбіліське стало чемпіоном, а грузини надіслали Рудакову багато подарунків” [3, 115]. Отже, протистояння між метрополією і колоніями велося в культурі, спорті та на побутовому рівні. І чимало людей у радянських колоніях мали до інших колоній більше симпатії, ніж до метрополії.

Упродовж усієї української історії найбільші війни та збройні повстання в Україні були пов’язані з конфліктом між селянами і багатими землевласниками.

І національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, і Коліївщина, і революція 1905 р., і революція 1917 р. ставили перед собою три завдання: звільнення з-під колоніального гніту, здобуття права на свою церкву і свою землю. І польські поміщики, і російський царизм, і більшовики нещадно експлуатували українських селян. А режисер більшовицької революції Ленін ненавидів два класи: селян та інтелігенцію: селян – за те, що не залежать від держави і можуть самостійно вижити, інтелігенцію – за те, що має розум і може зрозуміти, коли бреше влада, популярно пояснивши це іншим. Голодомор 1933 р. був організований Сталіним як етнічна зачистка українських сіл, що були джерелом української мови та історичної пам'яті. У Кремлі планували вимерлі українські села заселити росіянами. Так сталося на Донбасі, Харківщині та в інших південно-східних областях України, де після голоду відсоток росіян став вищим, ніж в областях Центральної та Західної України.

В оповіданні Василя Трубая “Голод” [12, 63-70] показано, що переживає голодна людина. Малий Тарасик стає свідком голодної дідової смерті. Він не може думати більше ні про що, крім їжі, витягує з нірки соломинкою цвіркуна і з'їдає. Цвіркун в оповіданні виконує роль родового символу. Допитуючись, звідки в їхній хаті взявся під піччю цвіркун, він чує від баби, що цвіркуна переносили зі старої хати в нову три покоління їхнього роду. З'їдаючи цвіркуна, зголоднілий хлопчик перериває родову історію.

Психотерапевт Олександр Стражний, аналізуючи наслідки Голодомору, уважав, що Голодомор змінив український характер, сформувавши в українцях такі риси, як “песимізм, безвольність, відсутність цілеспрямованості, незацікавленість у продуктивній праці, відчуття залежності від влади, нездатність вплинути на неї або залучити до відповідальності” [2, 12]. Психотерапевт доводить, що зі зникненням індивідуальних господарств в українців зникли індивідуалізм і хазяйновитість. Отже, Голодомором було досягнуто політичної мети, і українці надовго втратили здатність протистояти колоніальній системі.

Богдан Жолдак, розвиваючи тему колгоспної системи, нав'язаної більшовиками Україні, в оповіданні “Шше коє бульо красте гріх” висміює колгоспи, які тримали селян у кріпацтві. Головний персонаж оповідання, молода доярка, украла одне із двох телят, що привела корова Манька на фермі. Її логіка була проста: на друге теля на фермі ніхто не розраховував, тому його вкраде хтось із колгоспної адміністрації. “Бо завхвермою був такей, що не тільки телятко вцупив би, та й саму Маньку давно вкрав би, якби не буявся інших злодіїв – бригадіра й присідатуля. А необлітероване телятко – ясно, як день, шшо пробазарює” [4, 254]. В оповіданні викривається прогнила радянська система з її адміністративним персоналом, який перейняв у спадок найгірші риси пізнього російського капіталізму.

В іншому оповіданні Богдана Жолдака “Яблука з райського саду” колгоспна адміністрація наймає сторожа, який володіє східними єдинокорствами, щоб “охороняти колгоспні сади од колгоспників” [5, 276]. Показано, що сільське населення не ставилося до колгоспів, як до своєї колективної власності, і це засвідчить бунт проти колгоспної системи медсестри Таньки, яка сама садила і щеплювала в саду яблуні. Побивши натренованого сторожа й убивши його собаку, дівчина приводить сільських жінок і змушує сторожа рвати їм яблука. Таких стихійних сільських бунтарок було багато в Україні.

А те, що українське населення не сприймало колгоспи, засвідчують цифри. За час колективізації в Україні відбулося 7382 бунти проти радянської влади. Лише 1929 р. в УРСР офіційно зареєстровано 116 терористичних актів проти радянських активістів і сільської влади [7].

Спираючись на комсомольських і партійних активістів у селах, що допомагали відбирати землю, худобу, майно, продукти і приборкувати селян, радянська влада обирала собі помічників серед ледарів, пияків та інших сільських маргіналів.

Саме таких активістів показано в оповіданні Михайла Малюка “Різдвяні забави сорок сьомого року”. Колишній майор, що повернувся до свого села, став головою сільської ради. Майор був алкоголіком і любив нагнати на селян страху, тому село потерпало від його п’яного свавілля: “Майор щодня пив свій “наркомівський кілограм” і гасав селом з автоматом напереваги, наводячи, як він казав, порядок. При ньому завжди були “яструбки”. Майор одбирав їх із сільських хлопців особисто, раз у раз виганяючи одних і наближаючи до себе інших. Потрапити в яструбки волів кожен, бо це звільняло від набору до ФЗО. Ніхто тоді у Київ не хотів, хлопців брали в ФЗО примусом, як в армію, через військкомат. А запише майор у яструбки – дома будеш” [9, 224]. Гуляючи на Різдво, коли в Україні молодь перевдягається, лицедіє, жартує, четверо дівчат перевдягаються у бандитів і розігрують односельців. А наступного дня в селі з’являється дільничний міліціонер Панчик, звинувачує дівчат в антирадянській агітації, заарештовує і починає шантажувати. Щоб відкупитися від міліціонера, селяни дають йому хабара: “Ранком Панчик похмелився залишками горілки, напакував сани ковбасами, салом, м’ясом, забрав навіть голову й ніжки на холодець. На прощання ще пригрозив кулаком і поїхав” [9, 238]. Після цього випадку Панчик внадився в село і був би його розорив, вимагаючи плату продуктами за невинні різдвяні жарти, але випадок урятував селян: одного разу п’яний міліціонер провалився під лід і втопився.

В оповіданні переконливо зображено, яка здирницька система існувала в українському селі після Другої світової війни. Відібравши в людей землю, худобу і домашній реманент, влада ставилася до них, як поміщики до кріпаків. Так поводитися з народом могли лише колонізатори, для яких цей народ був чужий. На прикладі молодої жінки Варки розкрито, як радянська влада душила податками українських селян: “Пішла в колгосп. Трудилась гірко день при дні, а вибитись із злиднів не могла. Тільки стягнеться на якусь копійку, тут тобі бах: податок – один, другий, третій... А платили знаєш як – десять копійок на трудодень. Та й тих, якщо коней брав дров привезти чи города виорать, не побачиш – вирахують за послуги, ще й у боржники запишуть. А ще 200–300 літрів молока винеси. Не зумів – масло купуй, здавай. Не здаси, приїдуть серед ночі виконавці, подушки позабирають, а на другу ніч і тебе в холодну потягнуть. А ще катували її за бездітність – не було в неї чим цей податок сплатить” [9, 235].

До 1960-х рр. в Україні домінувало сільське населення, тому і колективізація, і Голодомор були війною радянського режиму проти селянства як основи української нації. Знищивши селянство, радянський режим планував знищити українську націю. Без селян українські міста, в яких домінували чужинці й асимільовані українці, мали остаточно стати російськими.

В оповіданні Олександра Ірванця “Наш вожатий Фреді Крюгер” [6, 166–173] показується зворотній бік піонерських таборів. Уся романтика дитячих конкурсів, спортивних змагань, ігор та походів тьмяніє перед жорстокістю дітей і вожатих, що своєю жертвою обрали недалеко дівчинку, від імені якої ведеться розповідь. Піонерський табір Олександра Ірванця не схожий на ті піонерські табори, про які розповідали радянська преса й телебачення. Демонізований піонервожатий, у якому дівчинка бачила образ популярного в 1980-х рр. героя фільму режисера Веса Крейвена “Жах на вулиці В’язів” серійного вбивцю Фреді Крюгера, перетворює кожну ніч з її табірною життя на нову серію фільму

жахів. Як голлівудський кіногерой живиться страхом своїх жертв, так свідомість дівчинки паралізована страхом перед вожатим, тому залякану дівчинку мати забирає з табору. Хоча насправді події в оповіданні “Наш вожатий Фреді Крюгер” невідомо, де відбуваються: у її снах чи в реальному житті. Оповідання написано суржиком як монолог дівчинки з її думками і специфічними страхами підлітка.

В оповіданні Анатолія Шевчука “Тризна по-домашньому” російська мова і церква постають, як технології асиміляції України. Колоритно зображено священика, якого запросили справити тризну. Із розмов родичів, що прибули на похорон, стає відомо, що попа вигнали з парафії за алкоголізм. Як справжній місіонер Російської православної церкви, священик, перебуваючи в україномовному середовищі, розмовляє російською мовою, бо вважає, що несе своє слово українським аборигенам: “Сія суєта суєт, – солодким тенорком казав старий, – может бить, і сладостна, нада только відеть єйо умственно” [13, 87]. У спілкуванні з ним простежується культурне плазування, коли один із родичів покійного запобігливо намагається розмовляти зі священиком російською: “Пайдьомте, отец, – почувся охриплий голос Андрія, який вів під руку кошлатого старого” [13, 87]. У розмові за столом після похорону стає зрозуміло, що насправді Андрій розмовляє по-українськи: “Я йому, обіяснику, по шиї дам! – стрепенувся Андрій. – Я знав, що він вчворить фокус” [13, 94]. Та й у мові попа проскакують українізми, виказуючи його походження: “Не беспокойтесь, сам вкушу знак господен і приобщу к тому же бліжайшую молодичку” [13, 91].

Вплив культурного імперіалізму в оповіданні Анатолія Шевчука поглиблюється, коли серед родичів покійного виступають Жора і його мати, що, як виявляється, розмовляють російською: “Я не могу. Мне плохо. Жора, ти відіш? Она смеюца. Жора, виводі меня, я не выдержу. В такую минуту...” [13, 94]. В оповіданні простежуються сліди імперської культури та її проникнення в рід, сім’ю, коли хтось із родичів стає першим ренегатом, порвавши з національною культурою і прийнявши як рідну мову й культуру метрополії.

У біблійному ключі розглядається проблема безконечних українських колоніальних страждань в оповіданні Катерини Мотрич “За таїною неба”: “Князь Пітьми мстить боговибраній Україні за все Боже, що вона має” [10, 259]. Події в оповіданні охоплюють проміжок від Голодомору до повоєнного часу, становлячи спресований у малу форму романний період. Традиційний український ренегат Федір із вродженим хистом ката за своє прислужництво комуністичному режимові проклятий молодю жінкою Соломією з того світу. І хоча радянська влада воздає вірному слугі пошану, його життя стає пекельним. Десять вимерлих дітей заплатили життям за жорстокість свого батька. Остання дитина з’являється на світ із душею вмерлої Соломії як докір за ренегатство батька і теж помирає, забравши із собою таїну неба.

Тема боротьби народу проти радянської влади у Західній Україні звучить в оповіданні Василя Портяка “В неділю рано” [11, 310–315]. Дві сім’ї переховуються в бункері, вони відірвані від зовнішнього світу і не знають, що в ньому робиться. А щоб дізнатись якісь новини, посилають двох синів у село на розвідку, і на їхній слід натрапляє винищувальний радянський загін. Оповідання закінчується, коли за слідами в снігу винищувальний загін знаходить бункер і збирається його підірвати гранатами.

В українській малій прозі 1990-х рр. простежувалося дві тенденції: критики колоніального минулого і невдоволеної частини українського суспільства, яку задовольняла колоніальна і тоталітарна системи, після здобуття Україною незалежності.

Друга тенденція (постколоніальний синдром) увиразнена в оповіданні Ярослава Лижника “Міняйлів день” [8, 203-209]. Міняйло уособлює раціональний, здегуманізований і ситий сучасний постіндустріальний світ; мешканці під Любиною горою – обдерте українське суспільство, яке втратило генетичну пам’ять, честь і не може вибратися з вічних жебрів, бо над ним тяжіє прокляття родового гріха: вигнання праматері, яка примарою блукає над землею, але не може примиритися з її сучасною дійсністю.

Колоніальний статус і тоталітаризм найбільше задовольняв привілейовані прошарки партійного апарату, червоних директорів, простих людей, які добре пристосувалися до радянської системи, тих росіян, які не сприймають Україну і яких дратувало все українське, асимільованих українців та представників інших народів, що утратили свою національну ідентичність. В оповіданні Василя Трубая “Генерал Петухов” зображено представника червоного директорату. Перебуваючи у відрядженні, Степан Каблучко йде на телефонну станцію, щоб перед від’їздом поговорити з тещею телефоном. Але лінія перевантажена, і телефоністка не може його оперативно з’єднати. Щоби вплинути на неї, Каблучко вдається до перевіреного радянського прийому – швидко показує дівчині перепустку з червоною палітуркою, розраховуючи, що цим її злякає. Але в Україні пострадянській такі прийоми вже не спрацьовують. Тоді він залякує її начальством, намагається задобрити, підкупити. Його з’єднують на дві хвилини, та чоловік не встигає поговорити з тещею і спізнюється на потяг. Він вимагає книгу скарг, звинувачує в усьому демократію і залишає у книзі такий запис: “Бардак, помімаєш! Довели країну до ручки. Демократи чортові. Їжте тепер свою незалежність!” І підписався: “Генерал Петухов” [12, 94].

Степан Каблучко – типовий представник привілейованого радянського класу, що після здобуття Україною незалежності добре адаптувався до нової політичної системи, яка увібрала найгірші риси радянської системи й органічно поєднала їх із рисами дикого капіталізму пізніх часів Російської імперії. У незалежній Україні люди цього типу стали власниками колишніх державних підприємств, мільйонерами, депутатами Верховної Ради, міністрами, хоча у своїй риториці лишилися прихильниками радянських цінностей, як Степан Каблучко.

В українській малій прозі 1990-х рр. критика постколоніального менталітету становить лейтмотив літературного процесу. Висміюючи колоніальний спадок, українські оповідання цього періоду несуть високий гуманістичний пафос і дух національного відродження, наvertsаючи українське суспільство до загальнолюдських цінностей та національних традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винничук Ю. Роза Кнукельбаум // *Опудало*: Українська прозова сатира, гумор, іронія 80–90-х років двадцятого століття. – К.: Генеза, 1997. – 384 с.
2. *Голодомор* виявився ефективним для “чистки” української ментальності. Інтерв’ю з Олександром Стражним // *Країна*. – 2010. – №44. – 58 с.
3. *Діброва В.* Як ми продавали Сталіна // *Квіти в темній кімнаті*: Сучасна українська новела. – К.: Генеза, 1997. – 432 с.
4. *Жолдак Б.* Шше коле бульо красте гріх // *Опудало*: Українська прозова сатира, гумор, іронія 80–90-х років двадцятого століття. – К.: Генеза, 1997. – 384 с.
5. *Жолдак Б.* Яблука з райського саду // *Опудало*: Українська прозова сатира, гумор, іронія 80-90-х років двадцятого століття. – К.: Генеза, 1997. – 384 с.
6. *Ірванець О.* Наш вожатий Фреді Крюгер // *Квіти в темній кімнаті*: Сучасна українська новела. – К.: Генеза, 1997. – 432 с.
7. *Колективізація* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
8. *Лижник Я.* Міняйлів день // *Квіти в темній кімнаті*: Сучасна українська новела. – К.: Генеза, 1997. – 432 с.
9. *Малюк М.* Різдвяні забави сорок сьомого року // *Квіти в темній кімнаті*: Сучасна українська новела. – К.: Генеза, 1997. – 432 с.

10. *Мотрич К.* За таїною неба // *Квіти* в темній кімнаті: Сучасна українська новела. – К.: Генеза, 1997. – 432 с.
11. *Портяк В.* В неділю рано // *Квіти* в темній кімнаті: Сучасна українська новела. – К.: Генеза, 1997. – 432 с.
12. *Трубай В.* Кінець світу. – К.: Український письменник, Вир, 1995. – 156 с.
13. *Шевчук А.* Гризна по-домашньому // *Вечеря* на дванадцять персон: Житомирська прозова школа. – К.: Генеза, 1997. – 544 с.

Отримано 14 травня 2013 р.

м. Київ

